

ПРАВОВА ПРИРОДА ЗОБОВ'ЯЗАНЬ, ЩО ВИНИКАЮТЬ ІЗ БЕЗПІДСТАВНОГО ЗБАГАЧЕННЯ

LEGAL NATURE OF OBLIGATIONS ARISING FROM UNJUST ENRICHMENT

Чепис О.І.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Ця стаття присвячена з'ясуванню правової природи, сутності, особливостей та тенденцій практичної реалізації інституту безпідставного збагачення. На сьогодні він набуває дедалі більшого значення, про що свідчить широка судова практика його застосування. Однак його універсальність як інституту захисту цивільних прав та інтересів та потенційно широка сфера застосування зумовлюють необхідність відмежування зобов'язань, що виникають із безпідставного збагачення, від таких інститутів, як реституція, виндикація та відшкодування майнової шкоди в деликтних правовідносинах.

Ключові слова: безпідставне збагачення, кондикційні зобов'язання, набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, виндикація, реституція, деликтні зобов'язання.

Данная статья посвящена выяснению правовой природы, сущности, особенностей и тенденций практической реализации института неосновательного обогащения. На сегодняшний день он приобретает все большее значение, о чем свидетельствует широкая судебная практика его применения. Однако его универсальность как института защиты гражданских прав и интересов и потенциально широкая сфера применения обуславливают необходимость отграничения обязательств, возникающих из неосновательного обогащения, от таких институтов, как реституция, виндикация и возмещения имущественного ущерба в деликтных правоотношениях.

Ключевые слова: неосновательное обогащение, кондикция, приобретение, сохранение имущества без достаточного правового основания, виндикация, реституция, деликтные обязательства.

This article is devoted to clarify the legal nature, essence, characteristics and trends of the practical implementation of the Institute of unjust enrichment. Today, it is becoming increasingly important, as evidenced by the extensive judicial practice. However, his versatility as an institution of protection of civil rights and interests, and the potentially broad scope necessitates separating the obligations arising out of unjust enrichment, from institutions such as restitution, vindication and compensation of property damage in tort legal relations.

Key words: unjust enrichment, *condictio sine causa*, acquisition, retention property without a sufficient legal basis, vindication, restitution, tort liability.

Постановка проблеми. Зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави або зобов'язання, що виникають внаслідок безпідставного збагачення (а саме така назва є загальноприйнятою в країнах-членах Європейського Союзу [1]) були відомі ще з римського приватного права як самостійний інститут системи квазіконтрактів. Конструкція *condictio sine causa* (повернення майна, одержаного за чужий рахунок за відсутності правових підстав) слугувала основою для створення норм про зобов'язання з безпідставного збагачення, тому нерідко дані зобов'язання називають *кондикційними* (тут і надалі курсив мій – Ч.О.) [2, с. 77]. Основними видами таких зобов'язань у римському праві були: помилковий платіж боргу, якого насправді не існує (*condictio indebiti*); передача позивачем відповідачу будь-якого майнового надання для досягнення певної мети, неможливість досягнення якої існувала спочатку або виникла згодом (*condictio ob rem dati*); повернення отриманого в результаті крадіжки чи іншої незаконної підстави (*condictio ex furtiva* і *condictio ex iniusta causa*); крім того, існувала *condictio sine causa*, яка ґрунтувалася на факті безпідставного збагачення за рахунок іншої особи [3, с. 509].

У всіх наведених випадках одержувач майна не міг заперечувати проти вилучення в нього придбаного майна через відсутність підстави (*sine causa*) за позовом *condictio*.

Стан дослідження. Проблеми кондикційних зобов'язань були і є предметом досліджень у наукових працях М.М. Агаркова, Ч.Н. Азімова, І.Е. Берестової, Д.В. Бобрової, М.Й. Брагинського, С.М. Братуся, Д.М. Генкіна, В.П. Грибанова, І.О. Дзери, О.В. Дзери, О.С. Іюффе, О.О. Красавчикова, Н.С. Кузнєцової, А.В. Луць, В.В. Луць, Р.А. Майданіка, О.Л. Маковського, М.С. Малєїна, В.П. Маслова, Г.К. Матвєєва, Д.І. Мейєра, І.Б. Новицького, О.О. Отраднової, О.А. Підпригори, О.О. Підпригори, К.П. Победоносцева, Г.В. Пучкової, О.А. Пушкіна, Н.В. Рабінович, С.Д. Русу, В.О. Рясенцева, І.В. Спасибо-Фатєєвої, Р.О. Стефанчука, К.А. Флейшиц, Є.О. Харитонова, Ф.С. Хейфец, В.В. Чернишева, А.А. Шамшова, Я.М. Шевченко, Г.Ф. Шершеневича, М.Я. Шимінова та інших. Однак питання наукового аналізу правового регулювання зобов'язань, які виникають внаслідок безпідставного збагачення, не втрачають своєї актуальності як із теоретичної, так і з

практичної точок зору. Інтерес до даного інституту зумовлений його особливостями та місцем у системі зобов'язань. З одного боку, за сферою свого застосування кондикційні зобов'язання мають універсальний характер і можуть поширюватися на статичні та динамічні цивільні правовідносини [4, с. 5]. З іншого боку, потенційні регулятивні можливості даного інституту на сьогодні використовуються недостатньо, а його роль зводиться лише до прикладного механізму, який обслуговує інші охоронні інститути українського цивільного права [5, с. 3].

Метою даної статті є з'ясування правової природи, сутності, особливостей та тенденцій практичної реалізації інституту безпідставного збагачення.

Виклад основного матеріалу. Цивільний кодекс України під зобов'язаннями з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави розуміє правовідношення, в силу якого одна сторона (набувач), яка набула майно або зберегла його в себе за рахунок іншої сторони (потерпілого) без достатньої правової підстави або на підставі, яка згодом відпала (безпідставно набуте майно), зобов'язана повернути потерпілому це майно (ст. 1212 ЦКУ). Правове регулювання даного інституту здійснюється главою 83 ЦКУ. *Підставами* виникнення зобов'язань із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави можуть виступати: 1) набуття, збереження майна без достатньої правової підстави; 2) підстава, на якій було набуто майно, згодом відпала (наприклад, визнання недійсним договору). При цьому немає значення, чи безпідставне набуття або збереження майна було результатом поведінки набувача майна, потерпілого, інших осіб, чи наслідком події [6, с. 437]. *Умовами* виникнення зобов'язань внаслідок безпідставного *набуття* майна є: 1) збільшення майна в однієї особи; 2) втрата майна іншою особою; 3) причинний зв'язок між збільшенням майна в однієї особи та відповідною втратою майна іншою особою; 4) відсутність достатньої правової підстави для збільшення майна в однієї особи за рахунок іншої. Наприклад, оплата рахунку за послугу, яку фактично не отримали, помилкове повторне виконання зобов'язань, помилкова поставка товарів на адресу неналежного набувача, збільшення майна внаслідок стихійного лиха, повернення позикових коштів не тому кредиторіві тощо. *Умовами* виникнення зобов'язань внаслідок безпідставного *збереження* майна є: 1) збереження особою майна, яке повинно було бути нею витрачене або втрачене; 2) втрата майна іншою особою; 3) причинний зв'язок між збереженням майна однією особою та відповідною втратою майна іншою особою; 4) відсутність достатньої правової підстави для збереження майна однією особою за рахунок іншої [7, с. 831]. Наприклад, несплата послуг, якими фактично скористався набувач, несплата набувачем коштів потерпілому за користування майном, яке було взяте в оренду тощо.

К.А. Флейшиць вказує на види отримання неналежного. Це виконання зобов'язання: 1) якого ніколи не існувало між сторонами (відвантаження товару не покупцеві, а іншій організації); 2) існуючого, але з

перевищенням його дійсного розміру (оплата платіжного доручення, випсаного з перебільшенням передбаченої договором кількості товару); 3) після його припинення, в тому числі достроковим виконанням (оплата платіжного доручення по товару, який уже був сплачений по іншому платіжному дорученню, яке надійшло раніше); 4) за нікчемним правочином (за такими правочинами все виконано без достатніх підстав); 5) що відпало після того, як було виконано, це може відбутися у зв'язку: а) з введенням у дію нової правової норми, якій надана зворотна сила; б) зі скасуванням рішення суду, виконавчого напису нотаріуса, що стало підставою для витребування; в) з нездійсненням мети виконання цього зобов'язання, передбаченої в законі чи в договорі [8, с. 223].

Глава 83 ЦКУ охоплює кілька варіантів виникнення та розвитку відповідних відносин: 1) боржник знав, що майно ним набуто (чи збережене) без достатньої правової підстави; 2) боржник не знав, що майно набуто (чи збережене) без достатньої правової підстави, але йому стає про це відомо в момент реакції потерпілого; 3) боржник допускав, що мав підстави стати власником певного майна або ж зберегти майно, яке насправді він повинен був витратити. Однак коли таке безпущення не підтверджується, стає зрозумілою безпідставність набуття (збереження) майна [7, с. 832].

Суб'єктами зобов'язань із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави є: набувач – особа, яка безпідставно набула або зберегла майно (боржник); потерпілий – особа, яка має право одержати від боржника безпідставно набуто або збережене майно (кредитор). *Об'єктом* зобов'язання є дії безпідставно збагаченого боржника щодо повернення потерпілому (кредитору) безпідставно набутого або збереженого. *Змістом* зобов'язання є право потерпілого вимагати повернення безпідставного збагачення від боржника та обов'язок останнього повернути безпідставно набуто або збережене потерпілому. Набувач зобов'язаний:

1) повернути потерпілому безпідставно набуто майно в натурі, а в разі неможливості – відшкодувати його вартість, яка визначається на момент розгляду судом справи про повернення майна (ст. 1213 ЦК);

2) відшкодувати всі доходи, які він одержав або міг одержати від цього майна з часу, коли дізнався або міг дізнатися про володіння цим майном без достатньої правової підстави, і з цього часу він відповідає також за допущене ним погіршення майна (ч. 1 ст. 1214 ЦК);

3) сплатити відсотки в разі безпідставного одержання чи збереження грошей за користування ними (ч. 2 ст. 1214 ЦК) [6, с. 438]. Особливість правового регулювання зобов'язань, коли безпідставно набутими, збереженими є гроші (як готівкові, так і безготівкові), полягає в тому, що на суму безпідставного грошового набуття або збереження підлягають нарахуванню проценти згідно зі ст. 536 ЦКУ з часу, коли набувач дізнався або повинен був дізнатися про безпідставність набуття або збереження грошових коштів.

Особа, яка набула майно або зберегла його в себе без достатньої правової підстави, має право вимагати відшкодування зроблених нею необхідних витрат на майно від часу, з якого вона зобов'язана повернути доходи. До положення «необхідні витрати на майно» слід віднести тільки ті, які необхідні для забезпечення нормального стану користування та зберігання майна з урахуванням його зношеності та без яких неможливе його функціонування [5, с. 18].

Предметом зобов'язань з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави є безпідставно набуте майно. Водночас ст. 1215 ЦКУ містить перелік видів майна, яке не підлягає поверненню:

- 1) заробітна плата і платежі, що прирівнюються до неї;
- 2) пенсії;
- 3) допомоги;
- 4) стипендії;
- 5) відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю;
- 6) аліменти;
- 7) інші грошові суми, надані фізичній особі як засіб до існування;
- 8) інше майно, якщо це встановлено законом (наприклад, виконання зобов'язання після спливу позовної давності).

Необхідними умовами при цьому є: 1) виплата, проведена фізичною або юридичною особою добровільно, за відсутності рахункової помилки з її боку;

- 2) відсутність недобросовісності з боку набувача.

Зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави мають ряд особливостей.

1. Це такий вид зобов'язань, підставами виникнення яких можуть бути правомірні та неправомірні дії, а також події (односторонній правочин, адміністративний акт, протиправна поведінка контрагентів у двосторонньому правочині тощо).

2. Для них характерною є відсутність умислу в дія набувача та наявність певного кредитора, на користь якого стягується відшкодування. Відсутність умислу полягає в тому, що зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави виникають як наслідок збігу обставин, а також у тих випадках, коли одна особа за відсутності умислу набуває майно, завдаючи при цьому шкоди іншій особі.

4. Вони є універсальним інститутом захисту цивільних прав та інтересів, у зв'язку із чим їх застосовують також до вимог, що стосуються: 1) повернення виконаного за недійсним правочинном; 2) витребування майна власником із чужого незаконного володіння; 3) повернення виконаного однією зі сторін у зобов'язанні; 4) відшкодування шкоди особою, яка незаконно набула майно або зберегла його в себе за рахунок іншої особи (ч. 3 ст. 1212 ЦК). Однак існування цієї норми зовсім не означає, що заперечується можливість застосування для захисту прав таких інститутів, як реституція (ст. 216 ЦК), віндикація (статті 387, 388 ЦК), виконання зобов'язання (гл. 48 ЦК), відшкодування майнової шкоди в деліктних правовідносинах (гл. 82 ЦК). Конструкція

ст. 1212 свідчить про те, що застосування норм гл. 83 ЦК слугує додатковою мірою захисту права власності в тих випадках, коли правові особливості згаданих інститутів не дають законних підстав вирішити ту чи іншу вимогу власника. Наприклад, віндикаційну вимогу можна пред'явити про витребування лише того майна, яке є індивідуально-визначеною річчю. За необхідності вирішення питання про витребування власником речі, визначеної родовими ознаками, така вимога може заявлятися самостійно на підставі ст. 1212 ЦК. Вимогу про застосування реституції в разі визнання правочину недійсним можна пред'явити лише щодо того майна, яке було одержане кожною зі сторін за правочинном. Але вимога власника про відшкодування доходів, одержаних іншою стороною недійсного правочину від використання майна, не охоплюється вимогою про реституцію і може бути заявлена на підставі статей 1212, 1214 ЦК [9, с. 26].

Аналогічна думка сформульована в правовій позиції Верховного Суду України в справі № 6-3090 цс15 від 02 березня 2016 року. Кондикція – це позадоговірний зобов'язальний спосіб захисту права власності або іншого речового права, який може застосовуватися самостійно. Кондикція також може застосовуватися й субсидіарно до реституції та віндикації як спосіб захисту порушеного права в тому випадку, коли певна вимога власника (титального володільця) майна не охоплюється нормативним урегулюванням основного способу захисту права, але за характерними ознаками, умовами та суб'єктивним складом підпадає під визначення зобов'язання з набуття або збереження майна без достатньої правової підстави [10].

Зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави слід відрізнити також і від подібних (на перший погляд) деліктних зобов'язань. Т.С. Ківалова пропонує такі критерії їх розмежування:

1) характер завданої шкоди, яка підлягає відшкодуванню. Якщо зобов'язання відшкодування шкоди, передбачені главою 82 ЦК України, стосуються випадків завдання як майнової, так і моральної шкоди, то в главі 83 ЦК України йдеться лише про набуття, збереження майна без достатньої правової підстави. Отже, зобов'язання відшкодування шкоди є ширшим поняттям, ніж зобов'язання набуття, збереження майна без достатньої правової підстави. При цьому моральна шкода, яка завдана безпідставним збагаченням потерпілому, має відшкодовуватися на підставах відповідальності за завдану моральну шкоду, встановлених ст. 1167 ЦК України;

2) зобов'язання відшкодування шкоди навіть стосовно майна потенційно мають підставою більш широке коло випадків завдання шкоди. Якщо нормами глави 83 ЦК України охоплюються лише набуття та збереження майна без достатньої правової підстави, то під дію норм глави 82 ЦК України підпадають також випадки знищення майна, його пошкодження тощо;

3) різним є фактичний склад, який слугує підставою виникнення одних та інших зобов'язань;

4) суттєві відмінності є у визначенні суб'єктного складу зазначених зобов'язань. Так, суб'єктами зобов'язань, що виникають внаслідок набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, є: боржник – особа, яка набула майно або зберегла його в себе за рахунок іншої особи (потерпілого); кредитор (потерпілий) – особа, за чий рахунок інша особа (боржник) набула майно або зберегла його в себе (ч. 1 ст. 1212 ЦК України). У зобов'язаннях відшкодування шкоди особи кредитора і потерпілого, боржника і особи, яка завдала шкоду, можуть не збігатися. Наприклад, у випадку смерті фізичної особи завдана шкода за наявності умов, встановлених законом, відшкодується її чоловікові (дружині), батькам (усиновлювачам), дітям (усиновленим), а також особам, які проживали з нею однією сім'єю (ст. ст. 1168, 1200 ЦК України). Так само можуть не збігатися особи заподіявача шкоди і боржника. Наприклад, згідно зі ст. 1172 ЦК України юридична або фізична особа відшкодує шкоду, завдану їхнім працівником під час виконання ним своїх трудових (службових) обов'язків; відшкодування шкоди державою, органом місцевого самоврядування (ст. ст. 1173-1175 ЦК України); відшкодування шкоди, завданої малолітньою особою (ст. 1178 ЦК України), недієздатною фізичною особою (ст. 1184 ЦК України) тощо [11, с. 221].

Висновки. Переміщення майна та відповідна поява на нього прав повинна мати під собою правове підґрунтя. Якщо вказана підстава відсутня, це дає змогу особі, яка позбулася свого майна чи не набула його, маючи на це право, вживати заходів для захисту своїх майнових прав.

Характерною особливістю кондикційних зобов'язань є те, що такі зобов'язання можуть виникати як із дій, так і з подій; як із дій сторін зобов'язання, так і третіх осіб; із дій як запланованих, так і випадкових; як правомірних, так неправомірних. При цьому не має правового значення, чи вибуло майно з володіння власника за його волею, чи всупереч його волі, чи є набувач добросовісним, чи недобросовісним.

Кондикція – позадоговірний зобов'язальний спосіб захисту права власності або іншого речового права, який може бути застосований самостійно.

Кондикція також застосовується субсидіарно до реституції та віндикації як спосіб захисту порушеного права в тому випадку, коли певна вимога власника майна не охоплюється нормативним урегулюванням, але за характерними ознаками, умовами та суб'єктним складом підпадає під визначення зобов'язання з безпідставного збагачення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR). Outline Edition [Electronic Resource] European Commission.—URL:http://ec.europa.eu/justice/policies/civil/docs/dcfr_outline_edition_en.pdf.
2. Ем В.С. Обязательства вследствие неосновательного обогащения в современном российском гражданском праве / В.С. Ем // Законодательство. – 1999. – № 7. – С. 7.
3. Римское частное право / Под ред. И.Б. Новицкого, И.С. Перетерского. – М., 2012. – 560 с.
4. Чернышев В.И. Обязательства из неосновательного приобретения или сбережения имущества / В.И. Чернышев. – Ярославль, 1977. – 106 с.
5. Берестова І.Е. Зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / І.Е. Берестова ; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2004. – 20 с.
6. Цивільне право України / Ю.В. Білоусов, С.В. Лозінська, С.Д. Русу та ін. / За ред. Р.О. Стефанчука. – К. : Прецедент, 2005. – 448 с.
7. Голубєва Н.Ю., Харитонов Є.О. Зобов'язальне право України / Н.Ю. Голубєва, Є.О. Харитонов Є.О. – К. : Істина, 2011. – 848 с.
8. Флейшиц Е.А. Обязательства из причинения, вреда и из неосновательного обогащения. Текст. / Е.А. Флейшиц. – М. : Госюриздат, 1951. – 239 с.
9. Романюк Я.М. Реституція, віндикація, кондикція, відшкодування шкоди: окремі аспекти співвідношення та розмежування / Я.М. Романюк, Л.О. Майстренко // Вісник Верховного Суду України. – 2014. – № 10. – С. 22–31. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vvsu_2014_10_7.
10. Постанова ВСУ у справі № 6-3090 цс15 від 02 березня 2016 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу : http://protokol.com.ua/ua/konditsiya_tse_pozadogovirniy_zobov_yazalniy_sposib_zahistu_prava_vlasnosti_yakiy_moge_buti_zastosovaniy_samostiyno_na_pidstavi_st_1212tsk_ukraini_shlyahom_podannya_konditsiyogo_pozovu/.
11. Ківалова Т.С. Особливості зобов'язань, що виникають з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави / Т.С. Ківалова // Актуальні проблеми держави і права. – 2010. – Вип. 56. – С. 218–224. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2010_56_35.